

مطالعه و بازیابی چوب چوگان با استناد بر نگاره‌ها و نسخ خطی دوره تیموری^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۳/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۶/۱۹

فاطمه غلامی هوجقان^۲
سیدسعید سیداحمدی زاویه^۳
آذرتاش آذرنوش^۴

چکیده

چوگان ورزش و بازی‌ای است باستانی و منسوب به سرزمین ایران، که باوجود پیشینه‌ای دیرین، اطلاعات مکتوب اندکی پیرامون قوانین و ابزار و ادوات آن وجود دارد. چنین به نظر می‌رسد که استقبال حکمرانان تیموری از چوگان کم شده و بیشتر معطوف به بازسازی کشور باشد که با توجه به قرابت زمانی دوره تیموری با چپاول مغول در دوره ایلخانی امری منطقی است و توجه روزافزون دربار تیموری را به معماری و هنرهای وابسته به آن در تعدد آثار به‌جامانده شاهد هستیم. بنابراین فضای مناسبی برای رونق و توسعه چوگان از سوی دربار تیموری وجود نداشته و مجال پرداختن به تفریحات و یا ورزش‌های جمعی نظیر چوگان در میان درباریان تیموری (همانند آنچه در دوره صفوی شاهد هستیم) مهیا نبوده است. باین‌وجود، به دلیل شعردوستی و ادب‌پروری شاهزادگان تیموری در این عهد با تعدد و تنوع آثار شعرا با محوریت چوگان روبرو هستیم. بر اساس یافته‌های این پژوهش در بین آثار شعری این عهد ۲۶۴ مورد چوگان و ۲۷ مورد صولجان (معرب چوگان) یافت شد و در نگاره‌های موردپژوهش شاهد سه شکل سر چوب چوگان به شکل‌های «ل»، «L» و «V» با زاویه‌ی باز هستیم. این مقاله با طرح این پرسش که؛ سیر تحول و تطور چوب چوگان در نگاره‌های تیموری و دلایل آنچه بوده، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی از جمله منابع اینترنتی، پیشینه و سابقه پژوهش‌های مربوط را گردآوری کرده و در مرحله بعد، با جمع‌آوری متون کهن و نگاره‌های چوگانی و سپس پالایش مجموعه به لحاظ اعتبار اسناد و داشتن تاریخ، موارد مورد مطالعه را گزینش کرده است. در نهایت پس از گردآوری داده‌های حاصل، موارد مشابه و متفاوت را مورد تحلیل قرار داده است. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از تکنیک‌های کتابخانه‌ای، مشاهده و مصاحبه انجام پذیرفته است.

واژگان کلیدی: چوگان‌بازی، چوب چوگان، نگاره‌های چوگانی، نسخ خطی تیموری

1 . 10.22051/jzh.2017.10336.1122

این مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد فاطمه غلامی هوجقان در دانشگاه هنر تهران؛ با عنوان «سیر تحول لباس و ابزار چوگان بازان ایران با استناد بر نسخ خطی و نگاره‌ها از دوره ساسانی تا دوره معاصر» است.

۲. کارشناس ارشد صنایع‌دستی، دانشگاه هنر تهران، ایران، نویسنده مسئول، fghol58@gmail.com

۳. دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشگاه هنر تهران، ایران، szavieh@art.ac.ir

۴. استاد گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه تهران، ایران، azartasha@yahoo.com

بازی چوگان [۱] یک سنت فرهنگی ایرانی است که قدمت آن بیش از ۲۵۰۰ تا ۳۰۰۰ سال قبل در ایران می‌رسد و به‌عنوان نخستین ورزش تیم به تیم جهان که دارای دروازه و توپ (گوی چوگان) است، شناخته شده است. ورزشی که در آن برعکس ورزش های زمان پیدایش آن‌ها در عهد کهن، نبرد انسان‌ها علیه یکدیگر نبوده، بلکه نبرد بر سر گوی صورت گرفته است. بر پایه شواهد و مدارک، چوگان کهن ترین بازی ورزشی جهان به شمار می‌رود. این بازی پر جنب و جوش که سوارکار و اسب در آن نقش برابر دارند، از قدیمی ترین اسناد مکتوب تا ترانه‌های مردمی و سروده‌های سخنوران بزرگ ایران زمین، بارها مورد اشاره بوده است. چوگان بازی از چنان جایگاهی در زندگی مردم برخوردار بوده که کمتر هنرمند و سراینده اشعار ایرانی را می‌توان یافت که در آثارش اشاره‌ای به گوی و چوگان و اصطلاحات این بازی نکرده باشد. مطالعه نگاره‌های به‌جای مانده از ادوار مختلف ایران تاکنون موضوع بسیاری از پایان نامه‌ها و طرح‌های پژوهشی در رشته‌های هنری و صنایع دستی بوده است که رویکردهای آن‌ها را می‌توان در دسته‌بندی‌هایی همچون مطالعات عرفانی، ساختارگرایی، فرمالیسم [۲]، مطالعات تاریخی، زیبایی‌شناسی، آنالیزهای رنگی، سبک‌شناسی و... مورد ملاحظه قرار داد. از سویی تأکید بیشتر پژوهش‌ها با محوریت نگارگری، بر مسائلی چون: بازیابی نقوش در نگاره‌ها، الگوپردازی از فرم و شکل لباس‌ها و پیاده‌سازی آن‌ها در دوره معاصر، بررسی ترکیب بندی نگاره‌ها از لحاظ کادربندی و ساختار اثر، تحلیل عرفانی نگاره با محوریت داستان آن، بررسی میزان وفاداری نگارگر به متن داستان، تحلیل شخصیت آفریننده نگاره با توجه به آثار و نگاره‌های بجای مانده از او، بررسی دلایل به کارگیری رنگ‌ها و دلایل جایگذاری آن در بخش‌های مختلف نگاره با توجه به مبانی رنگ‌شناسی امروزی همچون "ایتن" (۱۸۸۸ م. - ۱۹۶۷ م.) [۳] که به نظر می‌رسد نمی‌توان دلایل به کارگیری رنگ‌ها در نگاره‌های کهن ایران را با معیارهای پوزیتیویستی [۴] توجیه کرد] می‌شوند. علاوه بر آرا صاحب نظران درباره چوگان، پیدایش چوگان و مبدأ آن از مباحث مطرح در این حوزه است. این گروه از رویکردها، در تمامی تحولات اساسی در مباحث نظری تاریخی در حوزه چوگان، همچنان اصالت را به اشیا باقی مانده از ادوار کهن می‌دهند. لذا هر کشوری که در مجامع بین‌المللی اسناد متقدم‌تری ارائه دهد در ثبت این ورزش موفق‌تر خواهد بود و در این بین با انجام تحقیقات علمی و

دانشگاهی می‌توان از تاراج این سنت فرهنگی ریشه‌دار و کهن جلوگیری به عمل آورد. از دیگر مسائلی که درباره چوگان ایران مطرح است، بررسی و پیشینه یابی چوگان در نسخ خطی و آثار هنری به جای مانده از ادوار مختلف ایران و ارائه آن در مجامع بین‌المللی و به تبع آن بازیابی هویت ملی ایران در خصوص چوگان در عرصه بین‌الملل است. اغلب پژوهشگران غربی با اشاره به پیشینه طولانی چوگان، به معرفی باشگاه‌های فعال در امر چوگان در کشور خویش یا کشورهای غربی (که سابقه چندان زیادی در مقایسه با ایران ندارند) پرداخته‌اند و به تبع آن با تولید سند در این حوزه، به مرور دارای شناسنامه بین‌المللی و اسناد قابل ارائه چوگانی می‌شوند که همین روند در برخورد با آثار هنری و متون با محوریت چوگان در ایران بایستی طی شود. چکیده نظریات پژوهشگران غربی بر حضور پررنگ چوگان در دو سده اخیر در کشورهای غربی و قاره آمریکا صحنه می‌گذارد. از سویی مطالعه گروهی از پژوهشگران متمرکز بر روی شاهنامه فردوسی و داستان‌های مرتبط با چوگان بوده است، اما تعداد قابل توجهی از کتب تاریخی و ادبی از ادوار مختلف ایران و حتی قدیمی‌تر از شاهنامه فردوسی (مانند کارنامه اردشیر بابکان) [۵] وجود دارند که نیاز به بررسی و پژوهش در آن‌ها شدیداً ضروری به نظر می‌رسد. با توجه به آنچه در رابطه با چوگان و عوامل مؤثر بر تداوم آن ذکر شد و همچنین با توجه به تاریخچه طولانی چوگان در ایران و مطالعات سایر محققان در این باره، مفاهیمی که از این مطالعات استخراج می‌شود، مبنای کار پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. در ادامه همین شیوه‌ها، مطالعه و بررسی نسخ خطی می‌تواند معرف اطلاعات مهمی در خصوص شیوه زندگی و معیشت، پوشاک و ابزار و ادوات آن روزگار باشد که در این مورد موضوع مورد مطالعه معطوف به چوگان می‌گردد.

تاریخ چوگان برخاسته از مجموعه‌ای از عوامل است و این مقاله در پی تبیین سابقه طولانی چوگان در ایران است و بدین منظور، شاخصه چوب چوگان در دوره تیموری مورد بررسی قرار می‌گیرد. در واقع، مسئله این پژوهش کشف چگونگی تحول ابزار چوگان بازان ایرانی در ادوار مختلف و نیز آشکارسازی دلایل آن از درون تاریخ و ادبیات غنی ایران و به‌ویژه شعر می‌باشد. بدیهی به نظر می‌رسد که از گذر این بررسی، می‌توان به مجموعه پژوهش‌های انجام یافته درباره چوگان غنای بیشتری بخشید و زوایای پنهان را گشود و مفاهیم تازه‌ای را به دانش امروزی افزود. همچنین برخی کشورها به چوگان ایرانی چشم طمع دارند و در طی سال‌های گذشته بارها

کشورهایی از جمله چین، کشورهای حاشیه خلیج فارس و قطر مدعی جهانی کردن چوگان به نام خود بوده‌اند و در اجلاس جهانی یونسکو [۶] که در آذرماه ۱۳۹۲ ه.ش. در باکو برگزار شد، بازی چوگان با نام "چووقان" بازی سنتی با اسب متعلق به منطقه قره باغ جمهوری آذربایجان به‌عنوان میراث ناملموس (معنوی) در معرض خطر، به نام جمهوری آذربایجان ثبت شد. لذا چوگان، "بازی ملی ایران" با توجه به سابقه طولانی‌ای که دارد نیازمند تحقیقات علمی در این زمینه، جهت اثبات ایرانی بودن آن است. اما تاکنون، اکثر پروژه‌های پژوهشی به معرفی این رشته ورزشی متمرکز بوده و این رویکرد در مقایسه با تلاش‌های متنوع پژوهشی در سایر کشورها، فاصله بسیاری دارد. انجام این پژوهش به‌عنوان نقطه آغاز مطالعه بازی ملی چوگان در داخل کشور و خارج از کشور در حوزه هنر بوده و می‌تواند منجر به تجدیدنظر مدیران سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و وزارت ورزش و جوانان و تغییر رویکردشان در برخورد با ورزش ملی چوگان به‌عنوان میراث معنوی (ناملموس) در معرض خطر ایرانی و صیانت از آن در عرصه جهانی باشد. این پژوهش از نوع کیفی بوده و فاقد فرضیه می‌باشد. سؤالات پژوهش از این قرار است: سؤال ۱: ابزار چوگان در دوره تیموری چه تغییراتی را به لحاظ فرمی به خود دیده است؟ سؤال ۲: دلایل تغییر شکل و جنس چوب چوگان در آثار هنری و نگاره‌ها در گذر زمان چه بوده است؟ لذا مفاهیمی که مبنای کار پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند از این قرار است: ۱- واژه‌شناسی چوگان و نمود آن در کتب ادبی و تاریخی دوره تیموری، ۲- نمود چوگان در آثار هنری به‌جامانده از دوره تیموری، ۳- اجماع داده‌های موجود بین منابع مکتوب و آثار هنری جهت رسیدن به نتایج متقن و موثق تر از آنچه تاکنون پژوهش شده است، چرا که بنا بر جستجوهای صورت گرفته، پژوهش‌های پیشین صرفاً شامل چوگان در ادبیات به تنهایی و یا آنالیز ساختار و ترکیب بندی نگاره‌های چوگانی بوده و پژوهشی که نتایج حاصل از ادبیات و هنر را در حوزه چوگان باهم ادغام کند، مشاهده نشده است. لذا ما بر آن شدیم تا پژوهشی بر اساس تجمیع منابع ادبی و هنری ارائه دهیم تا مجموعه‌ای قابل قبول جهت ارائه در مجامع بین‌المللی ارائه کرده و به دنبال آن شاهد معرفی و ثبت چوگان به نام ایران (سرزمین مادری آن) در عرصه جهانی باشیم.

چارچوب نظری

این پژوهش به شیوه تاریخ‌نگاری نوین و با اتکا به دیدگاه رایج جورج کالینگوود [۷] در حوزه «تاریخ

تحلیلی» و به شیوه کیفی انجام یافته که در آن منابع تصویری، منابع مکتوب ادبی و تاریخی دارای تاریخ موثق و یا امضای هنرمند مورد استفاده قرار گرفته است. کالینگوود چهار شرط اساسی برای تاریخ برمی‌شمرد: ۱. علمی است که با طرح پرسش‌ها آغاز می‌شود، درحالی‌که نویسنده افسانه با دانستن چیزی آغاز می‌کند و آنچه را می‌داند می‌گوید. ۲. انسان گراست یا از چیزهایی که به دست آدمیان در ازمنه معین در گذشته انجام شده است، می‌پرسد. ۳. تعقلی است، یا پاسخ‌هایی را که به پرسش‌هایش می‌دهد، بر زمینه‌هایی، یعنی توسل به مدرک، پایه‌گذاری می‌کند. ۴. خویشتن‌نماست یا برای این وجود دارد که با گفتن اینکه انسان چه کرده است، به انسان بگوید که چیست (کالینگوود، ۱۳۸۵: ۲۸).

روش تحقیق

در کتاب "بازی‌ها و سوارکاری آسیایی" کارل دیلم [۸] دیدگاه بسیار دقیق‌تری نسبت به دیگر پژوهشگران در حوزه چوگان داشته است. او به چوگان ایران از دوره صفویه تا دوره قاجار اشاره کرده و به شکل اجمالی به چوگان در نگاره‌ها و اشعار ایرانی پرداخته است. در انتها به مقررات بازی در قدیم و طول زمان مسابقه و نوع موسیقی مورد استفاده در هنگام بازی اشاره دارد (Diem, 1942). سمرا آذرنوش در کتاب "متن پهلوی خسرو قبادان و ریدک" به قرائت و تصحیح مجدد این رساله که از متون پهلوی باقی‌مانده از دوران ساسانی است، پرداخته و در این اثر ارزشمند تاریخی دو بار واژه چوگان قیدشده است (Azarnouche, 2013). حسین ضیایی مدیر بخش مطالعات ایرانی دانشگاه کالیفرنیا [۹] و ویلر ام. تکستون [۱۰] در کتابی با عنوان "گوی و چوگان، کتاب پرشور و جذبه" ترجمه موازی فارسی - انگلیسی گوی و چوگان اثر عارفی هروی (۷۹۲ ه.ق. - ۸۵۳ ه.ق.) را ارائه کرده و در اختیار دانشجویان انگلیسی‌زبان قرار داده‌اند (Ziai and thackston, 1999). آذرتاش آذرنوش در کتاب "تاریخ چوگان در ایران و سرزمین‌های عربی" که حاصل سال‌ها پژوهش وی است، به تاریخ چوگان و خاستگاه آن اشاراتی دقیق دارد. آذرنوش به واژه‌شناسی چوگان در زبان‌های مختلف دنیا، شرحی بر چوگان در ایران پیش از اسلام، روایت‌های افسانه‌ای و نیم تاریخی و تاریخی، چوگان ایران در عصر اسلامی، نخستین فرسنامه‌ها [۱۱] به زبان فارسی و چوگان در ادبیات ایران و چوگان در

جهان عرب را دستمایه کار خود قرار داده است (آذرنوش، ۱۳۹۲) آذرتاش آذرنوش در مقاله "چوگان به سبک ایرانی" به قصیده‌ای از ابونواس (۱۳۳ ه.ق. - ۱۹۶ ه.ق.) (شاعری عرب که از مادری ایرانی به نام مرجانه در اهواز زاده شده بود، ناچار هر دو زبان فارسی و عربی را می‌دانست) و پیوسته به داشتن تمایلات ایران‌دوستی (شعوبی) متهم بوده است، اشاره‌ای دقیق داشته است. ابونواس در قصیده‌ای به بازی چوگان که میان دودسته از اعیان بغداد اختصاص دارد، اشاره کرده: «...آنگاه جوانان بانگ بر یکدیگر می‌زنند و گوی‌ها را [به میان میدان] می‌افکنند. هر گوی بافتی سخت و درهم‌فشرده دارد، پوسته بیرونی آن صاف و صیقلی است، موی و پشمی که درون آن نهاده‌اند پوسته بیرونی را سخت گردانیده است. سازنده گوی، هنگامی که گوی را می‌ساخت، نیک استوارش ساخته و، هنگامی که [کناره‌های پوست را] با درفش سوراخ می‌کرد [تا به هم بدوزد]، بسیار لطافت و ظرافت به خرج داده. چندان که از کار درفش هیچ اثری بر پوست گوی باقی نمانده است. اینک گوی را سببی پنداری که از درخت آویخته باشد» (آذرنوش، ۱۳۷۵). هوشنگ اسفندیار شهبانی استاد تاریخ و روابط بین‌الملل دانشگاه بوستون [۱۲] و آ. گوتمن [۱۳] طی مقاله مشترکی با عنوان "خاستگاه و اشاعه چوگان از ایران به تمام آسیا" که در مجله بین‌المللی تاریخ ورزش به چاپ رسیده است، به خاستگاه چوگان، چوگان در ایران و ادبیات و هنر ایران قدیم، اشعار شاعران ایرانی و انتشار چوگان در غرب و شرق جهان پرداخته‌اند (chehabi and guttmann, 2002). رضا ابویی در پایان‌نامه خود با عنوان "امکان سنجی احیا میدان نقش جهان با توجه به وضع موجود و گذشته تاریخی و طراحی فضای باز میدان" کارشناسی ارشد مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی دانشگاه هنر اصفهان، به امکان‌سنجی احیا میدان نقش جهان و مقایسه وضع موجود میدان با گذشته آن و آسیب‌های وارد شده به میدان و راه‌های درمان آن پرداخته و همچنین طرح پیشنهادی برای فضای باز میدان و ایجاد یک زمین برای فعالیت چندمنظوره از جمله چوگان را ارائه کرده است (ابویی، ۱۳۷۷). مهتاب فاضلی در پایان‌نامه خود با عنوان "تبیین ویژگی‌های تصویری نسخه‌های مثنوی گوی و چوگان" کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه شاهد، به بررسی ویژگی‌های تصویری نسخه‌های مثنوی گوی و چوگان سروده عارفی هروی، به لحاظ ساختار و ترکیب‌بندی و به روش توصیفی-

تحلیلی پرداخته است. موضوع این منظومه، شرح عشق و دلدادگی درویش ساده‌دل به شاهزاده‌ای است که به هنرهای بسیار از جمله سوارکاری و چوگان‌بازی آراسته است. نتایج حاصل از تحقیق: تعداد پیکره‌ها در تصاویر مربوط به دوره تیموری کمتر است و هر چه به دوره صفوی نزدیکتر می‌شویم، بویژه در مکتب شیراز و تبریز تعداد آنها بیشتر می‌شود و غالباً ترکیب بندیها عمودی و نمابندی‌ها ساده است و گاه شاهد شکستن قاب‌بندی هستیم (فاضلی، ۱۳۸۸). مرجان محمودی در پایان‌نامه خود با عنوان "ریشه‌های ظهور و روند تکامل ورزش چوگان در ایران" کارشناسی ارشد مدیریت و برنامه‌ریزی ورزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، به زمینه‌های تاریخی چوگان از دیرباز تاکنون اشاره دارد و پیشنهادهای چون انجام تحقیقات تاریخی مثل سوارکاری و ورزش‌های پهلوانی، بررسی زمینه‌های ارتقاء سوارکاری و تاثیرات آن بر چوگان، بررسی ایجاد مجدد سواره نظام به شکل نمادین و یگان تشریفات در نیروی نظامی در جهت حفظ هویت تاریخی - فرهنگی سوارکاری و چوگان، بررسی و مطالعه زمینه‌های ایجاد مدارس چوگان، ورزش چوگان و اهمیت گردشگری چوگان [۱۴] در توسعه این ورزش ارائه شده است (محمودی، ۱۳۹۱).

واژه‌شناسی چوگان

چوگان، چوبی که با آن گوی زنند. این واژه بعدها بر بازی چوگان نیز اطلاق گردید. خوشبختانه این کلمه در متن‌های کهن پهلوی نیز آمده است و همین امر، هم ریشه کلمه را نسبتاً روشن می‌سازد و هم مقایسه آن با شکل‌های گوناگونی را که در زبان‌های دیگر پدید آمده‌اند، ممکن می‌گرداند. اما خط پهلوی را آسان نمی‌توان خواند؛ به همین سبب، دانشمندی که به قرائت این واژه یا جمله‌های پیرامون آن همت گماشته‌اند، هر یک بر حسب اطلاعات ریشه‌شناسی خود، شکلی را پیشنهاد کرده‌اند. دانشمند آلمانی، هرن [۱۵] کلمه فارسی چوگان را مشتق از شکل پهلوی [۱۶] چوپگان، و احتمالاً هم ریشه با کلمه چوب می‌داند. اما خالقی مطلق، با استناد به رساله خسرو و ریدک [۱۷]، شکل‌های چوپکان را پیشنهاد می‌کند. هرن به شکل سُرِیانی [۱۸] کلمه، یعنی شوگان و عربی آن «صولجان» نیز اشاره کرده است. بهرام فره‌وشی در قرائت، ترجمه و آوانویسی کتاب کارنامه اردشیر بابکان، همه‌جا (۵ بار) کلمه را به صورت چوپینگان خوانده است. مکزی [۱۹] با اندکی تردید

کلمه را در متن‌های پهلوی به صورت چاوگان آورده. پالبارو [۲۰] نیز موضوع چوگان در دو متن کارنامه اردشیر بابکان و خسرو قبادان و ریدک را بازنویسی و ترجمه کرده است. وی همه‌جا چوگان پهلوی را به صورت چوپکان آوانویسی کرده و افزوده است که شکل فارسی چوگان (čōgān) مستقیماً و بلافاصله، از ریخت چوگان مشتق شده، هرچند که شکل نگارشی آن صورت کهن‌تر چوپکان را باز می‌تاباند (آذرنوش، ۱۳۹۲: ۱۴). به احتمال زیاد کلمه پهلوی čōpagān (یا به تلفظ‌های دیگر)، در سده‌های ۵ و ۶ میلادی معرب گردیده، و احتمالاً به شکل «صَوْلجان» تلفظ می‌شده است. بدین سان، نخستین خلیفه‌های عباسی (و شاید هم یکی از آخرین خلفای اموی)، پیش از آنکه با خود بازی آشنا شوند، نامش را پیشاپیش می‌شناخته‌اند (همان، ۱۳۹۲: ۱۵). (نگاه کنید به جدول ۱)

ترکیبات و اصطلاحات استعاری چوگان

چوگان: (اسم مرکب) مرکب از: چوب + گان (پسوند نسبت) در پهلوی چوپقکان (Cōpēqān)، چوپگان (Cōpgān)، چوپکان (Cōpakān)، معرب آن صولجان است و کلمه فرانسوی شیکان (Chicane) از فارسی مأخوذ است. علامه دهخدا در لغت‌نامه، ذیل واژه چوگان چنین آورده: ۱- از خم چوگان بیرون شدن؛ رها شدن. آزادی یافتن. ۲- بچوگان انداختن؛ با چوگان انداختن. به وسیله چوگان پرتاب کردن. ۳- بچوگان بردن؛ با چوگان بردن. ربودن با چوگان. ۴- بچوگان کسی یا چیزی گوی بودن؛ اسیر سرپنجه قدرت کسی بودن. به فرمان کسی بودن. ۵- بچوگان گرفتن گوی؛ با چوگان گوی را گرفتن و از حرکت بازداشتن (دهخدا، ۱۳۳۸: ۳۸۹ و ۳۸۸).

چوگان در منابع مکتوب قرون هشتم و نهم هجری قمری (تیموریان)

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در قرون هشتم و نهم ه.ق.

ثروت فراوانی که با غارت ممالک و نواحی مختلف نصیب تیمور و اولاد و احفاد او و سرداران و رجال درباری‌اش شده بود وسیله خوبی برای توجه آنان به تجملات درباری و آباد کردن شهرها و مراکز از قبیل سمرقند و هرات و امثال آن‌ها گردید. از جمله تجملاتی که این شاهزادگان خوش ذوق به آن توجه داشتند، حمایت از اهل ادب و هنر در دستگاه‌های خود و تشویق آنان به ایجاد آثار مختلف علمی و ادبی و هنری و معماری بود. بذل همت تیموریان نسبت به کتاب و کتابخانه از مسائلی است که فراموش کردن آن نوعی از

بی‌انصافی خواهد بود. شاهان و شاهزادگان و رجال و حکام این دولت تقریباً همگی دوستدار کتاب و کتابخانه بودند (صفا، ۱۳۷۲: ۱۱ تا ۱۲). تا تیمور زنده بود قتل‌ها و غارت‌ها که برای مسببین آن‌ها ثروت و برای خلق بیچاره فقر و تهیدستی برمی‌انگیخت در سایه قدرت کم‌نظیر او و به امر او همچنان ادامه داشت و بعد از او هم جز در دوره کوتاهی از امن و آسایش بر اثر اختلاف و کشاکش‌های شاهزادگان و امرا و دست‌به‌دست گشتن بلاد در میان آن‌ها رخ می‌داد و خرابی شهرها و قحط و ناداشتی را به دنبال می‌آورد. فشار بر مردم و اخاذی هم در چنین مواقعی که هرج‌ومرج و کشاکش و جدال بر دوام باشد امری عادی ست. اختلافات و کشاکش‌های اعقاب تیمور، درازدستی آنان و امرایشان بر ایرانیان و نظایر این بلاها و فسادهایی که به همراه آنان بود انحطاط تمدن ایرانی خاصه انحطاط فکری و سقوط معنوی ایران را بسیار تسریع نمود اما در این دوره صدوچندساله دوره‌های تجدید عمارت و بازسازی اجتماع ایرانی و آبادانی عده‌ای از شهرها و ترویج بازمانده دانش و ادب و هنر هم وجود داشت (همان، ۱۳۷۲: ۳۲ تا ۳۷).

اوضاع فرهنگی و هنری ایران در قرون هشتم و نهم ه.ق.

با توجه به این که حکومت محوری، از ویژگی‌های مهم نهادهای فرهنگی-آموزشی تیموریان بوده است اکثر قریب به اتفاق مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها و مؤسسات عام‌المنفعه به دستور حاکمان و صاحب‌منصبان ساخته می‌شد و یا به نوعی از حمایت‌های مالی آنان برخوردار می‌گردید. تقریباً غالب مدارس در این دوره با توجه به فضا و موقعیتشان دارای کتابخانه‌ای بزرگ یا کوچک بودند. این موضوع ناشی از علاقه وافر فرمانروایان و شاهزادگان تیموری به جمع‌آوری کتاب و احداث کتابخانه بوده است. بذل توجه و همت و کوشش تیموریان به کتاب و کتابخانه، از جمله موضوعاتی است که نمی‌توان به‌سادگی از کنار آن گذشت. حکام و شاهزادگان تیموری به‌طور تقریبی همه دوستدار کتاب و کتابخانه بودند و در میان آنان کسانی مانند شاهرخ (حک. ۸۰۷ - ۸۵۰ ه.ق)، بایسنقر (ت. ۸۰۲ ه.ق - در. ۸۳۷ ه.ق)، الخ بیگ (حک. ۸۵۰ - ۸۵۳ ه.ق) و سلطان حسین (حک. ۸۶۲ - ۹۱۱ ه.ق) در این زمینه بیش از همه کوشش نمودند (میر جعفری، ۱۳۸۵: ۱۱۸).

سده نهم هجری دوران طلایی کتاب‌سازی است و نگارگری ایران هویت ملی خود را بازمی‌یابد. بیشترین

جدول ۱: خوانش های مختلف چوگان از دیدگاه صاحب‌نظران با استناد بر کتب پهلوی به‌جای مانده (طرح جدول از نگارنده، مستخرج از آذرنوش، ۱۳۹۲: ۱۶ تا ۱۳ و Azarnouche, 2013: 85)

منبع مورد استفاده	خوانش پهلوی	خوانش سُریانی	خوانش عربی
پاول هرن	متون پهلوی	شوگان tšwlg'n	sowlajān صولجان
جلال خالقی مطلق	رساله خسرو قبادان و ریدک	---	---
بهرام فره وشی	کارنامه اردشیر بابکان	---	---
دیوید نیل مکنزی	متون پهلوی	---	---
آنتونیو پالیارو	کارنامه اردشیر بابکان و رساله خسرو قبادان و ریدک	---	---
سمرا آذرنوش	رساله خسرو قبادان و ریدک	---	---

جدول ۲: کاربرد کلمات چوگان و صولجان در آثار شعرا و عرفای ایرانی در قرون ۸ و ۹ هجری قمری (تیموریان) (طرح جدول از نگارنده)

منبع	شاعر / نویسنده	دوره زندگی (ه.ق.)	چوگان	صولجان	چوب چوگان	
					جنس یا تزئین	شکل
D	امیرشاهی سبزواری	۸۵۷ - ۷۶۶	۱ مورد	---	---	---
D	امیر علیشیر نوایی	۹۰۷ - ۸۴۴	۳ مورد	---	---	---
G	حافظ شیرازی	۷۹۲ - ۷۲۶	۱۶ مورد	---	---	---
D	سلمان ساوجی*	۷۷۸ - ۷۰۹	۴۸ مورد	---	زرین	هلالی
G	شاه نعمت‌الله ولی	۸۳۴ - ۷۳۰	۹ مورد	---	---	---
D	شیخ کمال خجندی	۸۰۸ - ؟	۲۳ مورد	---	---	---
D	عبدالرحمان جامی*	۸۹۸ - ۸۱۷	۵۴ مورد	۷ مورد	---	هلالی
D	عبید زاکانی	۷۷۲ - ۷۰۰	۶ مورد	---	---	---
D	عمادالدین نسیمی	۷۹۶ - ۷۴۷	۸ مورد	---	---	---
D	قاسم انوار	۸۳۷ - ۷۵۷	۶ مورد	---	---	---
D	محمد اسیری لاهیجی	۹۱۲ - ؟	۱ مورد	---	---	---
A	محمد عصار تبریزی	۷۹۲ - ؟	۲۵ مورد	---	---	---
K	عارفی هروی*	۸۵۳ - ۷۹۲	۵۰ مورد	۲۰ مورد	زرین	به شکل‌های د/ن/ الف/ هلالی
D	هلالی جغتایی	۹۳۶ - ؟	۱۴ مورد	---	---	---
جمع کل	۱۴ شاعر	---	۲۶۴ مورد	۲۷ مورد	---	---

آثاری که از این دوران بازمانده نسخه‌های مصور شاهکارهای ادبیات فارسی است. این نسخه‌ها برتری خود را در تمام ادوار هنری ایران حفظ کردند و مکتب‌های نگارگری پس‌از آن و مکتب‌های هم‌جوار هند و ایرانی شبه‌قاره هندوستان و حتی مکتب عثمانی یا از آن منشعب شده و یا به‌شدت تحت تأثیر آن قرار گرفته‌اند. همچنین در این سده مصور ساختن شاهکارهای ادبیات فارسی بیش‌ازپیش رایج گشت و رابطه نزدیکی بین ادبیات و نگارگری برقرار شد. علاوه بر شاهنامه فردوسی که از همان آغاز و به‌طور پیوسته مصور می‌شد، داستان‌های خمسه نظامی، موضوع برگزیده نگارگران را تشکیل می‌داد. مجالس خسرو و شیرین، هفت‌پیکر، لیلی و مجنون، اسکندرنامه و مخزن‌الاسرار به ترتیب بیشترین محبوبیت را نزد نگارگران داشته‌اند. پس از خمسه نظامی دو اثر جاودان شیخ سعدی، بوستان و گلستان را باید نام برد. در هرات به‌خصوص در نیمه دوم سده نهم هجری قمری آثار عرفانی از جمله آثار عبدالرحمان جامی، فریدالدین عطار نیشابوری از تصویرسازی گسترده‌ای برخوردار بود (نفیسی، ۱۳۸۶: ۴۷).

از منابع ادبی چنین استنباط می‌شود که تیمور پس از تسخیر بغداد، عده زیادی از هنرمندان و صنعتگران آن شهر را به مقر حکومت خود روانه کرد ولی هیچ‌گونه کتاب خطی وجود ندارد که بتوان به مکتب سمرقند این دوره نسبت داد. تیمور با همه خشونت اخلاقی و ویرانی که به بار آورد دوستدار علم و هنر بود و هنر نگارگری در دوره او به‌طور شگفت‌انگیزی ترقی کرد و می‌توان ادعا کرد که باروری هنر نگارگری ایران در زمان جانشینان تیمور و مرکزیت هرات آغاز می‌شود (حاتم، ۱۳۸۸: ۴۷ تا ۴۸). با توجه به مطالب یادشده چنین به نظر می‌رسد که هنرپروری خاندان تیموری بیش از شیراز در هرات جلوه کرده است. بایسنقر میرزا پس‌ازآنکه به‌فرمان شاهرخ حکومت هرات را به دست گرفت، کتابخانه-کارگاه بزرگ خود را در این شهر برپا کرد. او که شاهزاده‌ای خوش‌ذوق و بااستعداد و هنرپروری فرهیخته بود، برجسته‌ترین استادان زمان را از سراسر ایران در دربار خویش گردآورد (پاکباز، ۱۳۸۵: ۷۳).

همچنین دوره تیموری از دوره‌های بزرگ رواج شعر در تمام سرزمین ایران و نواحی مجاور آن و تعدد شگفت‌انگیز شاعران شمرده می‌شود. نخبه شاعرانی که

نامشان در پایان عهد سلاطین تیموری آمده به‌تنهایی از مرز ۲۰۰ تن می‌گذرد و فقط در همین دوره یک‌صد و چندساله ۵۷۴ شاعر در فهرست گویندگانی ذکر شده‌اند که مجموع آثار و احوالشان ثبت و ضبط شده است و ذکر این نکته نیز ضروری به نظر می‌رسد که در دربارهای تیموریان و ترکمانان همواره به‌رسم قدیم عده‌ای از شعرا موظف به سر می‌بردند که کارشان مدح سلاطین و وزرا و امرای بزرگ و ارائه قصائد مدحی خود در ایام رسمی خاصه در جشن‌ها و نیز تسلیت به سلاطین در مرگ کسان و بستگان و تهنیت جلوس و فتح و نظایر این وقایع و مواقع بوده است و همین رسم شایسته است که موجب ترویج شعر فارسی در ایران می‌گردد (صفا، ۱۳۷۲: ۱۶۰ تا ۱۶۱).

حال به جستجوی واژه‌های چوگان و صولجان در ادبیات ایران در دوره تیموری، جهت یافتن اشعار و یا متونی که به جنس یا شکل چوب چوگان، اشاره‌ای کرده‌اند، می‌پردازیم. از بین ۱۴ شاعری که در قرون هشتم و نهم ه.ق. در آثارشان چوگان به‌کاربرده‌اند، سلمان ساوجی، جامی و عارفی هروی اشاراتی به شکل و رنگ چوب چوگان داشته‌اند:

۱- سلمان ساوجی در جمشید و خورشید در بخشی با عنوان هنر‌نمایی جمشید و شادیشاه در حضور خورشید و افسر در بیت ۱۱ ام چنین می‌گوید: بکف چوگان از زر چون هلالی / مه و خورشید را خوش اتصالی (ساوجی، ۱۳۷۱: ۷۴۳).

۲- جامی در هفت‌اورنگ در بخش صفت چوگان باختن سلامان با همسران و گوی بردن وی از دیگران در بیت پنجم می‌گوید: صولجان بر کف به میدان تاختی / گوی زرکش در میان انداختی و نیز در بیت نهم می‌گوید: با هلالی صولجان دنبال ماه / حال گویان می‌شدی تا حالگاه (جامی، ۱۳۶۶: ۳۳۶).

۳- عارفی هروی در اثر صوفیانه خود به نام گوی و چوگان یا حالنامه بیشترین اشارات را در باب شکل و رنگ چوب و گوی چوگان در میان تمامی شعرای این پژوهش به خود اختصاص داده است. عارفی در حالنامه در بخش «این بر نهج خطاب گوید» در بیت سوم می‌گوید: بر گردش گوی لاجوردی / چوگان زر از هلال کردی (گرامی و مجیدی، ۱۳۹۱: ۲۶۰ تا ۲۶۱)، همچنین در بخش «در رفتن شه به گوی بازی» در بیت چهارم می‌گوید: در دست چو سیم هر جوانی / بود از زر ناب صولجانی (همان، ۱۳۹۱: ۲۶۳)، و نیز در بخش «آغاز کتاب حالنامه» در بیت ۴۱ ام آورده: چون

رغبت بازیش فتادی / چوگان زرش هلال دادی (در این بیت هلال نام غلام است) (همان، ۱۳۹۱: ۲۶۶).
 همچنین در بخش «در حال به گوی گفت چوگان» در بیت ششم می‌گوید: قدم که خمیده همچو دال است/ بر دوستی‌ات گواه حال است (همان، ۱۳۹۱: ۲۶۷)، و نیز در بخش «چوگان بازی شه دگر روز» در بیت یک تا چهار لباس چوگان شهزاده چینی را چنین توصیف می‌کند: شهزاده چین ز خواب برخاست/ چون مهر رخ جهان بیاراست، پوشید یکی قبای چینی / از غایت لطف و نازینی، بر فرق نهاد تاج شاهی / بر بست کمر چنانکه خواهی، از زر کمری که بر میان بست / گویی که به خون آن جوان بست (همان، ۱۳۹۱: ۲۷۱) و در همین بخش در بیت ۱۶ ام می‌گوید: بر دوش گرفته هر جوانی / مانند هلال صولجانی و در بیت ۳۴ ام و ۳۵ ام می‌گوید: چوگان هلال و گوی گردون / یا صورت نون و نقطه نون، یا صفر و الف که در بر هم / افتاد و نمود در خور هم (همان، ۱۳۹۱: ۲۷۲).

همچنین نمود چوگان در آثار شعرا و ادبای ایرانی در قرون هشتم و نهم هجری قمری به شرح زیر است. بر این اساس با مقایسه صورت گرفته بین منابع فوق‌الذکر، هر کدام از منابع که به لحاظ کمی، داده‌های بیشتری ارائه می‌کرد، به‌عنوان مرجع برگزیده شد و نیز در اشعاری که به جنس و شکل چوب چوگان اشاره شده، با مراجعه به کتب چاپی اصلی، نشانی دقیق ابیات ذکر شده است. همچنین جهت سهولت، منابع بدین شکل کدگذاری شده‌اند: نرم افزار $D=3$ ، موتور جستجوی گنجور G ، آذرتاش آذرنوش A و کتابخانه‌ای K (نگاه کنید به جدول ۲).
چوگان و نمود آن در آثار هنری قرون هشتم و نهم هجری قمری (تیموریان):

در بین جستجوهای انجام‌شده در این پژوهش، شش نگاره مربوط به عهد تیموری یافت شدند که مورد بررسی قرار گرفته‌اند: ۱- از جمله آثار نگاره‌ای است متعلق به نسخه خطی شاهنامه فردوسی به شماره قفسه (Or. 494) و شماره برگه (f. 114a.) که در مجموعه خصوصی کتابخانه دانشگاه لیدن هلند [۲۱] محفوظ است. همچنین در بخش اطلاعات کلی مربوط به اثر آمده است که این دست‌نوشته بخشی از میراث لوینوس وارنر [۲۲] (۱۶۶۵.۵ م.) بوده و احتمالاً توسط وی در استانبول خریداری شده است. بنا بر اطلاعات نوشته‌شده در صفحه بدرقه نسخه، خوشنویس اثر عمادالدین عبدالرحمان کاتب نام دارد و کتابت نسخه

را، روز شنبه پانزدهم رمضان سال ۸۴۰ هجری قمری تمام کرده است (https://www.universiteitleiden.nl). با پیگیری اشعار نوشته‌شده مشخص گردید که داستان نگاره مربوط به بخش نهم از «داستان سیاوش» و چوگان‌بازی کردن سیاوش و گرسیوز است که در نهایت به جنگ تن‌به‌تن بین آن دو منجر می‌شود (فردوسی، ۱۳۹۰: ۱۱۷ تا ۱۱۴). از سبک و سیاق نگاره پیداست که نگارگر از مهارت مطلوبی برخوردار نبوده و همچنین خوشنویسی اثر نیز چندان بی‌عیب نمی‌نماید. با وجود این نگارگر تمام تلاش خود را بکار برده تا صحنه نبرد چوگانی میان دو نفر را نشان دهد. با توجه به اینکه فردی که در سمت راست نگاره قرار دارد با توجه به محاسنش (که القاننده کبر سن اوست) باید گرسیوز برادر افراسیاب باشد و فرد روبرویی که جوانی کم سن و سال است همان سیاوش باشد. چنین به نظر می‌رسد که نگارگر با به تصویر کشیدن اسب سیاوش به رنگ سپید، خواسته تا حقانیت او را به شکل ضمنی نشان دهد. با توجه به چهره مغولی دو نفر و فرم کلاه سیاوش که یادآور کلاه‌های نیمه استوانه‌ای کوتاهی است که امروزه افغان‌ها و تاجیک‌ها بر سر دارند؛ ممکن است این نگاره در هرات یا سمرقند ترسیم شده باشد. سر چوب‌ها در این نگاره هم‌شکل و هم‌رنگ به شکل «L» می‌باشند (تصویر ۱).

تصویر ۱: چوگان‌بازی کردن سیاوش و گرسیوز، شاهنامه فردوسی، حدوداً اواسط قرن نهم ه.ق، کتابخانه دانشگاه لیدن، (https://www.universiteitleiden.nl)

۲- دومین اثر، نگاره‌ای است متعلق به قرن نهم هجری قمری که با موضوع «چوگان‌بازی سیاوش در حضور افراسیاب» می‌باشد. در پیگیری اشعار نوشته‌شده به خط نستعلیق که در بالا و پایین نگاره نگاشته شده‌اند،

مشخص گردید که اشعار مربوط به شاهنامه فردوسی و بخش هشتم از داستان سیاوش می‌باشند و فردوسی تنها در این بخش از داستان سیاوش هشت بار چوگان بکار برده است. همچنین از بین چهارده داستان از شاهنامه فردوسی که در آن‌ها چوگان به کار رفته است [۲۳]، «داستان سیاوش» به لحاظ کمی رتبه اول را داشته و فردوسی ۱۰ مورد چوگان در تمامی ۲۱ بخش این داستان قید کرده است. داستان مربوط به چوگان‌بازی سیاوش در حضور افراسیاب و نیرنگ و خدعه سپاهیان افراسیاب نسبت به اوست و فردوسی به تنهایی سیاوش در میدان و نحوه چوگان‌بازی کردن او پرداخته است (فردوسی، ۱۳۹۰: ۱۰۷ تا ۱۱۴). در بالای تصویر چهار نفر نوازنده مشغول نواختن سازهای بادی و کوبه‌ای می‌باشند. در قسمت گوشه بالای سمت چپ تصویر افراسیاب (با محاسن سفید) و خادمش بر گرده اسب، نظاره گر چوگان‌بازی سیاوش هستند. در قسمت بالای تصویر فردی در حال تماشا حضور دارد. در زمین چوگان دو نفر چوگاندار دیده می‌شود که هرکدام چوب‌های چوگان گروه خود را در دست گرفته‌اند. چوب‌های چوگان در این نگاره به رنگ‌های مختلفی تصویر شده است که می‌تواند سه دلیل داشته باشد: اول به این جهت که پس زمینه چوب‌ها در قسمت‌های مختلف نگاره، متفاوت بوده و نقاش خواسته تا چوب چوگان به خوبی دیده شود و مثلاً درجایی که پس زمینه بدن سپاه‌رنگ اسبی بوده نقاش با به تصویر کشیدن چوگانی سفیدرنگ بر وضوح و جذابیت کارش افزوده است.

دوم اینکه احتمالاً در آن زمان چوب‌های چوگان مختلفی از چوب درختان مختلف و به تبع آن رنگ‌های مختلف ساخته می‌شده و بنا به موقعیت اجتماعی چوگان‌بازان، چوب‌های چوگان تقسیم می‌شده است و نقاش به واسطه رنگ‌های مختلف چوبی که دیده، آن‌ها را با رنگ‌های مختلف ترسیم کرده است. سوم اینکه چوب‌های چوگان در هر تیمی رنگ واحدی داشته و بدین ترتیب تماشاگران بازیکنان دو تیم را از یکدیگر تشخیص می‌داده‌اند، چرا که همان‌طور که از نگاره‌ها پیداست بازیکنان لباس‌های متحدالشکل بر تن ندارند و رنگ چوب چوگان می‌توانسته صفت ممیزه هر تیم در میدان چوگان باشد. شکل سر چوب‌ها در این نگاره به شکل «۷» با زاویه باز است (تصویر ۲).

۳- سومین اثر، نگاره‌ای است متعلق به سال ۸۸۵ هجری قمری، که چوگان‌بازی فردی به نام «حکیمی شاعر» را نشان می‌دهد. این نگاره از جمله نادر نگاره‌هایی است که چوگان پیاده (محتماً طبطاب) را به نمایش گذاشته است. در جستجوهای انجام شده برای بازیابی اشعار نوشته شده به جهت شرح داستان مصور شده در نگاره، نتیجه‌ای حاصل نشد و به نظر می‌رسد احتمالاً تصویر مربوط به اشعار «حکیمی شاعر» (محتماً شاعری از هرات) است. در گوشه بالای سمت چپ نگاره سه نفر تماشاگر حضور دارند که چهره هر سه نفر یا به دلیل مرور زمان و یا عمداً توسط کسی مخدوش گردیده است.

تصویر ۳: چوگان‌بازی حکیمی شاعر، یکی از مینیاتورهایی که چوگان پیاده (محتماً طبطاب) را نمایش داده است، احتمالاً هرات، تألیف حدود ۸۸۵ هجری قمری، دوره تیموری، (آذرنوش، ۱۳۹۲، تصویر شماره ۲۷ بدون صفحه)

تصویر ۲: چوگان‌بازی سیاوش در حضور افراسیاب، قرن نهم هجری قمری، دوره تیموری، (Diem, 1942: 96)

نبوده و نگاره به لحاظ هنری در سطح نازلی قرار دارد و نیز از آنجایی که نگاره ممکن است متعلق به هرات باشد، کلاه‌های هر دو شخصیت (همانند تصویر ۱)، بسیار شبیه به کلاه‌های نیمه استوانه‌ای کوتاهی است که امروزه افغان‌ها و تاجیک‌ها بر سر دارند. چوب چوگانی که در دست چوگان‌بازها است، به شکل حرف «ل» می‌باشد (تصویر ۳).

۴- چهارمین اثر نگاره‌ای است متعلق به منظومه مهر و مشتری (یا عشق‌نامه) اثر محمد عصار تبریزی که در سال ۷۷۸ ه.ق. سروده شده است. داستان از این‌قرار است که پادشاهی کامروا، به نام شاپور در استخر زندگی می‌کرد و وزیری دانا داشت، آن دو از بهره‌های زندگی فقط فرزند را کم داشتند. روزی پادشاه و وزیر عازم شکار می‌گردند. در دامنه کوه به پیروی می‌رسند که به هر کدام قرص نانی می‌دهد تا بخورند و همسرانشان بارور شوند. چنین می‌کنند و پس از مدتی هم‌زمان دو پسر به دنیا می‌آیند که نام پسر شاه را مهر و نام پسر وزیر را مشتری می‌گذارند. مهر و مشتری باهم به مکتب می‌روند و بر هم عاشق می‌شوند (عصار تبریزی، ۱۳۷۵: ۲۲). مهر و مشتری در اثر جدایی رنج‌ها بر خود هموار می‌سازند و مهر پس از سرگردانی‌های بی‌پایان سرانجام به خوارزم و دربار شاه کیوان می‌رسد و شاه و همه مردم شهر را شیفته زیبایی و دلآوری و دانش و هنر خود می‌گرداند. شاه کیوان که هنوز از تبار مهر آگاه نیست، در بارگاه خود او را در بازی نرد و شطرنج، در هنر دبیری و خط، در عود نوازی، در مباحثه با عالمان شهر و سرانجام در چوگان‌بازی می‌آزماید. این منظومه در اصل اثری عرفانی است، اما وصف‌های شاعر در زمینه‌های گوناگون هیچ‌گاه حال و هوای صوفیانه ندارد (آذرنوش، ۱۳۹۲: ۱۶۷ تا ۱۶۸). ابیاتی که در بالا و پایین نگاره به خط نستعلیق آمده مربوط به بخش «صفت گوی باختن مهر با شاه کیوان» از منظومه مهر و مشتری می‌باشد. در این نگاره هفت نفر نظاره‌گر بازی‌اند که در حال گفتگو با یکدیگرند. ترکیب‌بندی طراحی شده توسط نگارگر که قسمتی از پهنه میدان را به شکل گسترده‌ای از کادر خارج کرده، می‌تواند القاگر چوگان‌بازی بی‌محبا و دلاورانه دو چوگان‌باز باشد. هر دو چوگان‌باز چوب‌های چوگان یکسانی چه به لحاظ فرم و چه به لحاظ رنگ دارند. رنگ سر چوب چوگان و دسته آن متفاوت است که دو احتمال را می‌توان در نظر گرفت: اول، نگارگر خواسته تا تنوعی در اثر ایجاد کند و چوب‌ها بهتر دیده شوند و دوم، نگارگر به‌واقع

آنچه را که می‌دیده ترسیم کرده است که به معنای متفاوت بودن جنس و به تبع آن رنگ دسته و سر چوب چوگان در قرن نهم ه.ق. است. چوب چوگان در این نگاره به شکل "L" می‌باشد.

تصویر ۴: چوگان‌بازی مهر با کیوان شاه، متعلق به مکتب ترکمنی شیراز، حدود ۸۸۰ ه.ق.، مهر و مشتری، (Diem, 1942: 205)

۵- نگاره شماره پنج متعلق به نسخه خطی منظومه مهر و مشتری اثر محمد عصار تبریزی است که در موزه والترز آمریکا [۲۴] نگهداری می‌شود. با توجه به تاریخ این نگاره که ۸۸۱ ه.ق. است و تاریخ نگاره شماره ۴ که حدود ۸۸۰ ه.ق. است، چنین به نظر می‌رسد که این نگاره از روی نگاره شماره ۴ عیناً استنساخ شده و نگاره شماره ۴ الگوی اولیه آن بوده باشد. از سویی مقایسه بین ترکیب‌بندی دو نگاره، حالت دو چوگان‌باز و نحوه جایگذاری آن‌ها، فیگور و رنگ اسب‌ها در میدان، فرم و رنگ لباس چوگان‌بازها و بافت گیاهان پس‌زمینه که موبه‌مو تکرار شده نیز بر این مطلب صحه می‌گذارند و نگارگر نگاره شماره ۵ هیچ‌گونه خلاقیتی به خرج نداده و تنها در جایگذاری تماشاچیان و فرم بیرون آمده تپه تغییراتی را ایجاد کرده و در بالای تپه درختی را جایگزین کرده است. اشعاری که در بالا و پایین نگاره آمده‌اند به خط نستعلیق و توسط مرشد الکاتب در تاریخ ۸۸۱ ه.ق. به نگارش درآمده است. مرشد الکاتب نیز تنها با کمی تغییرات و جابجایی ابیات، اثر را کمی متفاوت‌تر از نگاره شماره ۴ کرده بدین صورت که: درنگاره شماره ۴، سه بیت پشت سرهم از بخش «صفت گوی باختن مهر با شاه کیوان» منظومه مهر و مشتری آمده، ولی در این نگاره مرشد الکاتب ابیات اول و دوم (در نگاره ۴)

تصویر ۶ بخشی از نگاره اصلی باشد. اردشیر که دیهیم شاهی بر سر دارد و سوار بر اسب در حال نظاره کردن کودکان است و همراهیان وی نیز در حال گفتگو و نظاره گر صحنه هستند. اورمزد نیز که در جلوی کودکان در حال گرفتن گوی با چوب چوگان است به اردشیر خیره شده است. تمامی چوب‌های چوگانی که در دست کودکان تصویر شده متحدالشکل و به فرم "L" می‌باشد (تصویر ۶).

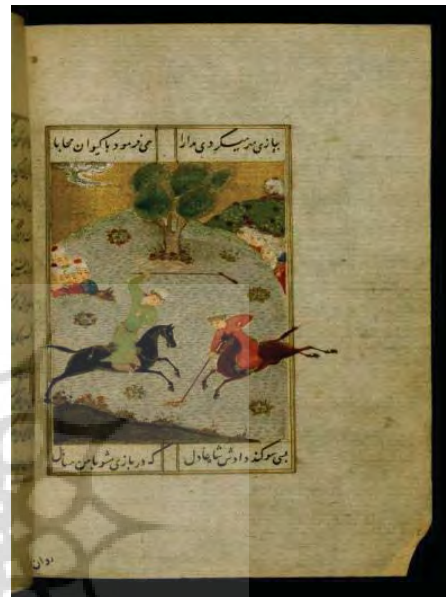

تصویر ۶: اردشیر از هویت نوه‌اش هرمزد آگاه می‌شود. نسخه فارسی، حدود قرن ۹ ه.ق.، کتابخانه مونیخ (Dien, 1942: 117)

نتیجه‌گیری

هدف اصلی این مقاله و چالش محوری آن، سیر تحول تغییرات فرمی چوب چوگان در عهد تیموری است که آن را مورد بررسی و مطالعه قرار داده است. پس از بررسی آثار تاریخی و ادبی به‌عنوان مهم‌ترین اسناد مکتوب و سپس آثار هنری با محوریت چوگان به جای مانده از این دوره که نمایشی حقیقی از نمای آن عهد هستند و نیز ارجاع به مطالعات مربوط به ورزش چوگان مشخص گردید که میزان فراوانی آثار هنری دوره تیموری چه به لحاظ تعداد و چه به لحاظ تنوع آثار، در مقایسه با آثار ادوار متأخرتر نظیر دوره صفوی از تعداد و تنوع کمتری برخوردار بوده است. از دلایل کاهش تعداد و تنوع آثار هنری با محوریت چوگان در دوره تیموری می‌توان گفت که چنین به نظر می‌رسد که استقبال حکمرانان تیموری از چوگان کم شده و بیشتر معطوف به بازسازی کشور باشد که با توجه به قرابت زمانی دوره تیموری با چپاول مغول در دوره ایلخانی امری منطقی است و توجه روزافزون دربار تیموری را به معماری و هنرهای وابسته به آن در تعدد آثار به‌جامانده شاهد هستیم. لذا فضای مناسبی برای رونق و مقایسه چوگان از سوی دربار تیموری وجود نداشته و مجال پرداختن به تفریحات و یا ورزش‌های جمعی نظیر چوگان در میان درباریان تیموری (همانند آنچه در دوره صفوی شاهد هستیم) مهیا نبوده است.

را حذف کرده و بیت چهارم (بیت پایین نگاره ۵) را جایگزین کرده است. همچنین در توضیحات مربوط به مرشد الکاتب در تارنمای موزه والترز آمده که به دلیل تعداد زیاد نسخه‌های نگاشته شده توسط این هنرمند، او یکی از پرکارترین خوشنویسان محسوب می‌شود. در دو سوی میدان حدوداً هشت نفر نظاره گر بازی هستند و چوب چوگان در این نگاره نیز همانند نگاره شماره ۴ به شکل "L" می‌باشد.

تصویر ۵: مهرو مشتري، محمد عصار تبریزی، رمضان ۸۸۱ ه.ق.، خط مرشد الکاتب، موزه والترز
(www.thedigitalwalters.org)

۶- نگاره ششم نگاره با عنوان «اردشیر از هویت نوه‌اش، اورمزد (هرمزد) آگاه می‌شود»، که از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مونیخ [۲۵] است و حدوداً در قرن ۹ هجری قمری تصویر شده است، داستان شناسی نگاره: این نگاره مربوط به بخش هشتم داستان «پادشاهی اردشیر» از شاهنامه فردوسی است. داستان در ارتباط با دیدار اردشیر با نوه‌اش اورمزد است که از وجود او بی‌خبر بوده است. اردشیر در هنگام شکار به همراه پسرش شاپور با کودکانی مواجه می‌شود که مشغول چوگان با پای پیاده (احتمالاً طباطب) هستند و شاپور به‌ناچار اقرار می‌کند که این کودک پسر اوست و اردشیر، شادمان از این آشنایی جشن به پا می‌کند (فردوسی، ۱۳۹۰: ۳۷۲ تا ۳۷۳). در این نگاره با توجه به سطح نازل صورت سازی شخصیت‌ها و حال و هوای نگاره چنین به نظر می‌رسد که نگارگر اثر از حمایت مالی چندانی برخوردار نبوده و به لحاظ بصری در سطح نازلی قرار دارد و از سویی به نظر می‌رسد که

اما در این عهد با تعدد و تنوع آثار شعرا با محوریت چوگان روبرو هستیم که از دلایل افزایش تعداد و تنوع آثار ادبی با محوریت چوگان در دوره تیموری می توان به این موارد اشاره کرد: ۱- شعردوستی و ادب پروری شاهزادگان تیموری و حمایت از اهل ادب و هنر در دستگاه های خود و تشویق آنان به ایجاد کتاب و کتابخانه، ۲- اشتغال شخصی دربار تیموری به شعر و هنرهای زیبا، ۳- دوره تیموری از دوره های بزرگ رواج شعر در تمام سرزمین ایران بوده و تعدد شگفت انگیز شاعران تا ۵۷۴ تن که آثار و احوالشان ضبط شده گواه این مدعاست. دوره تیموری در مقایسه با دوره های متقدم و متأخرتر از خود، از نظر تعداد شعرا و نویسندگان و همچنین بیشترین آمار اشاره به چوگان، به لحاظ کمی بیشترین تعداد را با ۲۶۴ مورد به خود اختصاص داده که با توجه به موارد ذکر شده دور از انتظار نیست و در میان شعرای این عهد بیشترین فراوانی مربوط به نورالدین عبدالرحمان جامی است با ۵۴ مورد. از سویی ادیبان و شاعرانی که چوگان را موضوع اصلی اثر خویش قرار می دادند، ناچار باید دغدغه مخاطبان را نیز مدنظر قرار می دادند که مؤیدی است بر مدلول توجه طیف وسیعی از مردم و شعرا آن روزگار به چوگان، چرا که اگر آن ها از ظرافت کاری های خود بازی آگاه نبودند مطمئناً از فهم اثر ادبی عاجز می ماندند. بنا بر جستجوهای صورت گرفته در پژوهش حاضر چهارده شاعر و نویسنده شهیر ایرانی در دوره تیموری، چوگان و صولجان را در آثار

خود به کار برده اند و در آثار مورد بررسی، جمعاً ۲۶۴ مورد چوگان و ۲۷ مورد صولجان یافت شد. سلمان ساوجی و جامی در آثار خود به چوب چوگان هلالی شکل اشاره کرده و عارفی هروی نیز به اشکال مختلفی همچون هلالی / د / ن / الف اشاره کرده است. همچنین در آثار هنری بررسی شده سه شکل سر چوب چوگان به فرم های "ل"، "و" و "V" با زاویه باز مشاهده شد و به نظر می رسد که این تغییرات در راستای بهبود سرچوب چوگان به جهت کاهش استهلاک آن در هنگام برخورد با سطح زمین، توسط هنرمندان درودگران (به شکل آزمون و خطا) به مرور زمان انجام شده باشد. همچنین به لحاظ کمی نیز اقبال هنرمندان و نگارگران در عهد تیموری بیشتر از داستان های شاهنامه فردوسی و سپس عشق نامه عصار تبریزی بوده است. در ارتباط با وصف هایی که سلمان ساوجی و عارفی هروی از جنس چوب و گوی چوگان به صورت زرین داشته اند می توان گفت که احتمالاً منظور شعرا بیشتر آن نوع از چوب چوگان بوده که مزین به زر و سیم و سنگ های گران بها بوده و جنبه آیینی پیدا کرده و نماد قدرت بوده و احتمال دوم اینکه چوب های چوگان مورد استفاده اعیان دارای تزییناتی هر چند کوچک از جنس زر و سیم بوده و شعرا آن را توصیف کرده اند (نگاه کنید به جداول ۱ و ۳).

جدول ۳: مقایسه شکل ظاهری چوب چوگان در نگاره ها و نسخ خطی دوره تیموری (طرح جدول از نگارنده)

تیموری						دوره
						الگو
						نگاره
شبهه "ل" - شبهه "L" - شبهه "V" با زاویه باز						فرم در نگاره ها
*هلالی (ساوجی/ جامی/ عارفی هروی) *به شکل د/ ن/ الف (عارفی هروی)						چوب چوگان در نسخ خطی
زرین (عارفی هروی/ سلمان ساوجی)						جنس یا تزیین چوب چوگان با استناد به نسخ خطی تیموری

پی‌نوشت

جامی خراسانی، نورالدین عبدالرحمان، (۱۳۶۶)، *هفت‌اورنگ*، به تصحیح و مقدمه آقا مرتضی مدرس گیلانی، چاپ دوم، تهران: سعدی.

حاتم، غلامعلی، (۱۳۸۸)، *هنر و تمدن اسلامی ۲*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.

دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۳۸)، *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

ساوچی، جمال‌الدین سلمان، (۱۳۷۱)، *دیوان اشعار*، با مقدمه و تصحیح ابوالقاسم حالت، تهران، نشر ما.

صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۲)، *تاریخ ادبیات در ایران از پایان قرن هشتم تا اوایل قرن دهم هجری*، چاپ نهم، جلد چهارم، تهران: فردوس.

عصار تبریزی، محمد (۱۳۷۵)، *منظومه مهر و مشتری (عشق‌نامه)*، تصحیح و تحشیه رضا مصطفوی سبزواری، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.

فاضلی، مهتاب، (۱۳۸۸)، *تبیین ویژگی‌های تصویری نسخه‌های مثنوی‌گوی و چوگان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه شاهد تهران.

فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۹۰)، *دیوان کامل شاهنامه*، نسخه مسکو، چاپ اول، تهران: نشر دیوان.

کالینگوود، رابین جورج، (۱۹۴۶)، *مفهوم کلی تاریخ*، ترجمه علی‌اکبر مهدیان ۱۳۸۵، تهران: اختران.

گرامی، بهرام و مجیدی، زهرا، (۱۳۹۱)، *حائله عارفی مشهور به گوی و چوگان*، ایران نامه، سال ۲۷، شماره ۲ و ۳.

محمودی شهربابکی، مرجان، (۱۳۹۱)، *ریشه‌های ظهور و روند تکامل ورزش چوگان در ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت و برنامه‌ریزی ورزشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

میر جعفری، حسین، (۱۳۸۵)، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان*، تهران: سمت.

نرم‌افزار دُرچ ۳ (Dorj3).

نقیسی، نوشین دخت، (۱۳۸۶)، *تاریخچه کتابت*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.

References

- Abouei, R. (1998). *The Feasibility of Reducing Naqsh-e Jahan Square According to the Current Situation, Past History and Square's Open Era Design*, MA thesis of Repair and Restoration of Historical Monuments, Isfahan: Isfahan university of Art (Text in Persian).
- Assar Tabrizi, M. (1996). *Mehr va Moshtari (Eshgh Nameh)*, edited by Reza Mostafavi Sabzevari, Tehran: Allameh Tabataba'i University (Text in Persian).
- Azarnouche, S. (2013). *Husraw ī Kawādūn ud Rēdag-ē, Khosrow fils de Kawād et un Page*, Paris: Association pour L' Avancement des Etudes Iraniennes.

1. Polo- čōwḡān
2. Formalism
3. Itten Johannes
4. Positivism

۵. کارنامه اردشیر بابکان: کتابی است به زبان پارسی میانه (پهلوی) که در زمان شاهنشاهی ساسانی نوشته شده است و داستانی است درباره به قدرت رسیدن اردشیر بابکان، سردودمان ساسانی و نیز بخشی پیرامون جانشینش شاپور و پسر وی اورمزد است.

6. UNESCO World Committee
7. Collingwood Robin George
8. Diem Carl
9. University of California
10. Thackston wheeler M.

۱۱. فَرَسْنامه‌ها: یا اسب نامه، کتاب‌هایی با محوریت اسب است که از اسب، اندام و انواع آن بحث کند.

12. Boston University
13. Guttman Allen
14. Polo Tourism
15. Horn Paul

۱۶. Pahlavi or Pehlevi: زبان پارسی میانه، زبان پارسیگ یا زبان پهلوی که نی‌ای مستقیم زبان پارسی امروزی است.

۱۷. خسرو و ریدک: رساله‌ای است که در آن نوجوانی به نام خوش آرزو به پرسش‌های گوناگون خسرو پرویز پاسخ می‌دهد تا هنرهای خود را در همه زمینه‌ها، از سواری گرفته تا خوراک و موسیقی، به او بازنماید (آذرنوش، ۱۳۹۲: ۵۰).

۱۸. Syriac language: زبان سُریانی یکی از گویش‌های زبان آرامی است که خاستگاهش شمال بین‌النهرین است.

19. Mackenzie Daivid Neil
20. Pagliaro Antonio
21. Leiden University
22. Warner Levinus

۲۳. چهارده داستان شامل: پادشاهی هرمزد ۱۲ سال بود، پادشاهی خسرو پرویز، رزم کاووس با شاه هاماوران، سهراب، داستان سیاوش، داستان دوازده رخ، پادشاهی لهراسب، داستان رستم و اسفندیار، پادشاهی همای چهارزاد ۳۲ سال بود، پادشاهی اردشیر، پادشاهی شاپور ذوالاکتاف، پادشاهی یزدگرد بزه گر، پادشاهی بهرام گور و پادشاهی کسری نوشین روان ۴۸ سال بود می‌باشند (نگارنده).

24. Walters Art Museum
25. Munich Library

منابع

آذرنوش، آذرتاش، (۱۳۹۲)، *تاریخ چوگان در ایران و*

سرزمین‌های عربی، تهران: ماهی.

آذرنوش، آذرتاش، (۱۳۷۵)، *چوگان به سبک ایرانی، نامه فرهنگستان*، شماره ۶، ص ۲۳-۳۱.

ابویی، رضا، (۱۳۷۷)، *امکان‌سنجی احیا میدان نقش‌جهان با توجه به وضع موجود و گذشته تاریخی و طراحی فضای باز میدان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت و احیا بناهای تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان.

پاکباز، رویین، (۱۳۸۵)، *نقاشی ایرانی از دیرباز تا امروز*، تهران: زرین و سیمین.

- Mahmoudi Shahr Babaki, M. (2012). *A Study on The Appearance and Development of Polo in Iran*, MS thesis of Sports Management and Planning, Tehran: Islamic Azad University ,Central Branch (Text in Persian).
- Mirja'fari , H. (2006). *The History of Political, Social, Economic and Cultural Changes in Iran During The Timurian and Turkmen Era*, Tehran: SAMT (Text in Persian).
- Nafisi, N. (2007). *The History of Inscription*, Tehran: Payame Noor University (Text in Persian).
- Pakbaz, R. (2006). *Iranian Painting: from Ancient Time to Present*, Tehran: Zarrin - O - Simin (Text in Persian).
- Safa, Z. (1993). *History of Literature in Iran: The End of the 8TH century AH. to early 10TH century AH.*, (9th Ed.), Tehran: Ferdows (Text in Persian).
- Savoji, J. S. (1992). *Collection of Poems* , edited by Abu'l Qasim Halat, Tehran: Maa (Text in Persian).
- Ziai , H.; and Thackston ,W.M. (1999). *The Ball And Polo Stick , or The Book of Ecstasy* (A parallel Persian- English text), California : Mazda (2012-2013) -www.Ganjoor.net (2013/04/11) www.thedigitalwalters.org-www.universiteitleiden.nl(2013/09/03 Dorj3 Software
- Azarnoush, A. (2013). *The History of Polo in Iran and Arab Territories*, Tehran: Mahi (Text in Persian).
- Azarnoush, A. (1996). The Game of Polo, Iranian-style, *Name-Ye Farhangestan*, No:6, pp:23-31 (Text in Persian).
- Chehabi, H.E. and Guttman , A. (2002). From Iran to All of Asia: the origin and diffusion of polo, *International Journal of the History of Sport*, Vol:19, No: 2/3, p.p: 384 – 400.
- Collingwood, R.G. (1946). *The Idea of History*, A. Mahdian, (2006), Tehran: Akhtaran (Text in Persian).
- Dehkhoda , A.A. (1959). *Dehkhoda Dictionary*, Under the supervision of Mohammad Moin, Tehran: Tehran University Press (Text in Persian).
- Diem , C. (1942). *Asiatische Reiterspiele*, Berlin: Deutscher Archiv-Verlag
- Fazeli , M. (2009). *Study on the Image Features of Gouy & Chogan Various Versions* , MA thesis of Visual communication, Tehran: Shahed University (Text in Persian) .
- Ferdowsi Tusi, A.Q. (2011). *Shahnameh Ferdowsi*, Moscow Edition, Tehran: Divan, (Text in Persian).
- Gerami, B.; Majidi, Z. (2012). Arefi Harawi's Halnameh also Known as Gouy & Chogan, *Iran Nameh*, Vol: 7, No:2-3, p. p: 256-275 (Text in Persian).
- Hatam, Gh. (2009). *Islamic Art & Civilization 2* ,Tehran: Payame Noor University Press (Text in Persian).
- Jami, N. A. (1987). *Haft Awrang (Seven Thrones)*, edited by Morteza Modarres Guilani, Tehran: Sadi (Text in Persian) .

